

119871

TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ: 34

KUR'ÂN ve TEFSİR ARAŞTIRMALARI II

Prof. Dr. Mustafa UZUN Doç. Dr. Zülfıkar TÜCCAR
Yrd. Doç. Dr. M. Nuri UYGUN Dr. Casim AVCI
Prof. Dr. İsmail YİĞİT Dr. Tahsin GÖRGÜN
Dr. Mustafa SİNANOĞLU Doç. Dr. Hüseyin SARIOĞLU
Doç. Dr. İlhan KUTLUER Prof. Dr. Mustafa ÇAĞIRICI
Prof. Dr. Ali Selçuk BİRİCİK Prof. Dr. Sabri ORMAN
Prof. Dr. Fevzi SAMUK Prof. Dr. Ahmet Yüksel ÖZEMRE

ENSAR NEŞRİYAT : 67
İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Tartışmah İlmî Toplantılar Dizisi: 34

Tebliğlerin,
bilim ve dil bakımından sorumluluğu
tebliğ sahiplerine aittir.

Editör:
Prof. Dr. Bedreddin ÇETİNER

Yayına Hazırlayanlar:
Dr. İsmail KURT
Seyid Ali TÜZ

Dizgi:
Selahattin Uslucan

Baskı:
Step Ajans

KUR'ÂN VE AHLÂK

Prof. Dr. Mustafa ÇAĞRICI
M.Ü. İlahiyat Fakültesi

I- Câhiliye Ahlâkına Kısa Bir Bakış

Câhiliye dönemi aşiret insanının hayatta kalma mücadelesi herhalde onun en temel meşguliyetiydi; bu da büyük ölçüde kabilenin insan ve mal gücü yanında saygınlığına da bağlı bulunduğu için özellikle şeref, cesaret ve cömertlik Câhiliye ahlâkında bütün erdemlerin en üstünde yer alıyordu; bu erdemler de genellikle mürûe (mürüvvet) kavramıyla ifade ediliyordu. Mürüvvet, geniş anlamıyla yiğitlik ve mertliğin en ileri düzeyi olarak algılanıyordu. Kısaca "övülmeye değer her şey" demek olan bu kavramın Roma'daki "summum bonum" (en yüksek hayır) tabirinin dengi olduğu düşünülebilir.

Kuşkusuz Câhiliye insanların bir kısmı, İbrahimî geleneğe büyük saygı duyuyor ve hayatın diğer alanlarında olduğu gibi ahlâk açısından da bu gelenekten bazı izler taşıyordu. Bu durum dikkate alındığında onların anlayışındaki mürüvvetin, başta hilim olmak üzere sabır, bağışlama, misafirperverlik, yoksullara yardım, iyi komşuluk, zayıfları koruma gibi erdemleri kapsamasını; bu tür erdemleri taşıyan kimsenin de kavminin en saygın kişisi olarak kabul edilmesini yadırgamamak gerekir. Hatta İbn Manzûr'un kaydettiğine göre Câhiliye Arapları mürüvveti, "açıktan yapıldığında utanç duyulan bir işi gizli olarak da yapmamak" diye anlarılardı¹. Ancak diğer birçok kavramda olduğu gibi mürüvvette de hayret verici bir anlam kayması veya sapması olmuş; bu kavram, Nicholson'un anlatımıyla "kandan başka hiçbir şeyin gideremeyeceği azap verici bir susuzluk" ve "delilik diye anlatılabilecek bir şeref

1 *Lisânü'l-Arab*, "m-r-e" md.

hastalığı" halini almıştı². Böylece mürüvvetin içeriği, gerçek anlamda ahlâka büsbütün aykırı bir mana kaymasına uğramıştı.

Mürüvvet ve onun kapsamına giren birçok fazilet, İslâm kültüründe geniş ölçüde muhteva değişikliği geçirerek benimsendi. Nitekim bir VIII. (XIV) yüzyıl dil bilgini olan Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr* adlı değerli lügat kitabında³ mürüvvet terimini, "insanı ahlâkî iyiliklere, güzel alışkanlıklara saygı ve bağlılık göstermeye yönelten mânevî niteliklerdir" şeklinde tarif etmiş; adaletin tanımını yaparken de mürüvvetten taviz verenlerin asla âdil olamayacaklarını belirtmiştir.

İslâm öncesi ahlakının anahtar kavramlarından biri de **asabiyettir**. Kabile üyeleri arasında kayıtsız şartsız dayanışma yasasını ifade eden asabiyet, esas itibariyle soy (neseb) birliğinden kaynaklandığı için, aynı soydan olanlar arasında –İbn Haldun'un tabiriyle- organik yakınlık (kurbu'l-luhme) arttıkça asabiyet de güçlenirdi. Bu yüzden Câhiliye asabiyesi, modern sosyolojinin temel kavramlarından olan ırk birliğini aşarak vatan, tarih, gelenek vb. ortak maddi ve manevi değerlere dayanan kültür birliğini ifade etmekten uzaktı.

Câhiliye edebiyatında sayısız örnekleri yer alan asabiyet anlayışı Cüde b. et-Temîm'e isnat edilen bir şiirde, "İster zâlim ister mazlum olsun, senin kardeşine (kendi kabilenin mensubuna) yardım et" sözleriyle ifade edilmiştir⁴. Dönemin ahlâk telakkisinin sadık bir dili olan Züheyr'in *Muallaka*'sında geçen şu beyitler de Câhiliye erdemlerinin başında yer alan **yiğitlik** (şecâat) kavramının ne anlama geldiğini göstermektedir:

"Oymağını silahıyla savunmayan kişi zillete uğratılır.

Ve insanlara zulmetmeyen zulme maruz kalır."⁵

Dönemin hayat anlayışı, inanç ve düşüncesi hakkında en temel kaynak olan şiirde dine ve dinî konulara meselâ kadın, aşk ve şarap gibi hafif mevzularla medih, zem ve tefâhur gibi egoist ve duygusal konulardan daha az yer veren Câhiliye Arapları'nda yine de bir Allah inancı vardı⁶. Bununla birlikte koyu putperestlik, onların Allah'a göstermeleri beklenen saygı ve ilgilerini öldürmüş olup, bu durum, dinin insanlarda

2 Bk. İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, trc. Selâhattin Ayaz, İstanbul ts., s. 101.

3 Bk. a.g.e., "el-Adl", el-Mürûe" maddeleri.

4 Meydâni, *Mecmeu'l-emsâl*, II, 384.

5 Zevzenî, *Şerhu Muallakâti's-seb'*, s. 115.

6 Geniş bilgi için bk. Cevat Ali, *el-Mufasssal*, VI, 113 vd.

biraktığı derin ahlâkî tesirden Câhiliye Arapları'nı önemli ölçüde mahrum etmişti.

Özellikle yaygın bir **âhîret** inancının bulunmayışı da⁷ onları dinî sorumluluktan ve âhîret kurtuluşu için çaba gösterme düşüncesinden uzaklaştırmıştı. Nitekim ünlü Câhiliye şairi Tarafe *Muallaka*'sında ebédilikten söz edilemeyeceğine göre insan için yapılacak en iyi şeyin, bütün varlığıyla hayatın zevklerini yaşamak olduğunu belirtirken, döneminin bu hedonist ahlâkını dile getiriyordu⁸.

Sonuç olarak Câhiliye döneminin bütün ahlâkî erdemlerinin arkasında kişinin veya kabilenin gururu (fâhr), şeref (mecd) ve öfke (gazab, hamîyye) duygularını tatmin etme; asalet, cömertlik ve yiğitlikle şöhret kazanma, saygı görme, başka kabileler karşısında hem korku hem de hayranlık duygusu uyandırma arsuzu yatmaktaydı. Esasen bu dönemin, ferd ve kabile gururu, kibir ve serkeşlik, nitelikleri dolayısıyla "câhiliyye" diye anıldığı, başka birçok delil yanında, Amr b. Kulsûm'un *Muallaka*'sından da açıkça anlaşılmaktadır:

"Hele biri kalkıp da bize karşı câhillik etmeye görsün!

O zaman biz, o zaman biz câhillikte bütün câhillerden baskın çıkarız!"

II- Kur'ân'ın Ahlâkta Meydana Getirdiği Zihniyet Değişikliği

Kur'ân-ı Kerîm'in geliştirdiği ahlâk zihniyetinin niteliklerini anlatmak üzere çok şey söylenebilirse bu konuda özellikle şu hususların altını çizmek gerekmektedir:

1. olarak Kur'ân-ı Kerîm, insanın manevî hayatını, bireysel ve sosyal davranışlarını gözeten ve bunları, değerlerine göre, ödüllendirecek veya cezalandıracak olan bir Allah inancı geliştirmiştir.

Goldziher'in belirttiği gibi⁹ câhiliye dönemi kabilelerinin hayat tarzları, örfleri ve uygulamaları üzerine bir toplum yapısı kurmak mümkün değildi. Onların koyu ve anlamsız putperestlikleri, yüksek bir

7 Bk. el-En'âm 6/29; Yâsin 36/78; el-Câsiye 45/24. Bu hususta geniş bilgi için bk. Cevad Ali, *a.g.e.*, VI, 122-135).

8 Zevzeni, *Şerhu Muallakâti's-seb'*, s. 82.

9 Bk. *Le Dogme et la Loi de l'İslâm*, s. 4, 11.

ahlâkın kurulmasına başlı başına bir engel teşkil ediyordu. Aslında bu haklı tesbiti, inançsızlık veya bâtil inanç buhranı yaşayan her topluma genellemek mümkündür. Bu nedenledir ki Kur'an-ı Kerim evrensel, mutlak ve genel geçerliği olan bir ahlâkî yapı kurarken bu ahlâkın en önemli teminatı olmak üzere her şeyi bilen, her şeye muktedir, rahmeti çok geniş, fakat cezalandırması da çok şiddetli¹⁰ yüce bir tanrı şuurunu geliştirmiş; insana, -Câhiliye devrindeki gibi- sapma dönemlerinde esiri olduğu her türlü bencil, çıkarıcı ve şarh istek ve eğilimlerini aşarak Yüce Allah'ın koyduğu genel ve kesin kuralları hayatının her alanı için sarsılmaz kanunlar olarak alma bilinci, iradesi ve imanını vermiş; bu suretle nefsanî tutkular karşısında özgürleşen bir birey ve kamu vicdanı geliştirmiştir.

2. olarak Kur'an, insanı kendisiyle hesaplaşmasını hedefleyen bir irade eğitimine yönlendirmiştir.

Kur'an-ı Kerim, aşiret ruhunun, geçici hazlara düşkünlüğün doğurduğu kaba ve hoyrat geleneklerin karşısına, insanın nefsinin dizginlemesi, tabiatındaki öfke ve şiddetten korunması anlamına gelen¹¹ **hilm** ve şefkati koydu. Bu suretle insana, o güne kadar kendi dışındakilere çevirdiği mücadele enerjisini, kendi nefsinin kötü temayüllerine karşı yöneltmesini, nefsiyle hesaplaşmasını öğretti. Hz. Peygamber, adeta bütün kötülüklerin anası olan, bundan dolayı da Kur'an-ı Kerim'in "çok büyük bir zulüm" saydığı¹² putperestlikten toplumu temizleyerek bir olan Allah'a itaat temeline dayalı bir ahlâkî ve dinî birlik sağlama görevini üstlenmiş¹³; Allah'a saygı (takvâ) ilkesi, her türlü etnik ve çıkarıcı kaygıların üstüne çıkarılmış; ferdi ve sosyal planda yücelmenin ve değer kazanmanın ölçüsü haline getirilmiştir. Bu ölçüye uygun olarak İslâm'ın öğretileri, Allah'ın bütün yaratıklarına karşı merhametli olmayı, insan ilişkilerinde dürüstlük ve güvenilirliği, karşılıksız sevgi ve fedakârlığı, samimiyet ve iyi niyeti, fakat bütün bunların başarılabilmesi için de kötü eğilimlerin bastırılmasını ve daha birçok erdemi ihtiva etmiştir.

3. olarak Kur'an, bütün insanlığa açık bir ümmet birliği ve kardeşlik ruhu meydana getirmiştir.

İslâm dininin, ahlâk bakımından Câhiliye telakkilerine karşı büyük bir başkaldırma olduğunda kuşku yoktur. Bu açıdan, belki de İslamiyet'in kabilecilik bağlarını kırarak insanları evrensel değerlere, ahlâk ülkülerine yöneltmesini bir bakıma onun gerçekleştirdiği en büyük zihni-

10 Mesela bk. Hicr 15/49-50.

11 Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, "hilm" md.

12 Lokman 31/13.

yet değişikliği olarak değerlendirmek mümkündür. Gerçekten İslâmiyet, bütün insanların bir tek erkek ve kadının soyundan geldiklerini, onların birbirleriyle kişisel veya ırk üstünlüğü yarışına girmek için değil "tanışıp bilmek için kavimlere ve kabilelere ayrıldığını"¹⁴, böylece fitrî ve biyolojik farklılıkların ahlâkî ve manevî anlamda üstünlük sebebi sayılmayacağını, üstünlüğün yalnızca insanın kendi çabalarıyla kazanabildiği ve samimi dindarlığın, dinî ve ahlâkî erdemlerin ana kavramı konumundaki **takvâ** terimi ile ifade edilen meziyetlerde olduğunu ortaya koydu; her ne şekilde olursa olsun, asabiyet zihniyetinin temeli durumundaki soy üstünlüğü, kabilecilik ve ırkçılık davalarını bütünüyle reddetti¹⁵.

4. olarak Kur'ân kendisine inananları hak, adalet ve eşitlik gibi evrensel değerlere yöneltmiştir.

İslâm dini **adalet** kavramlarına evrensel bir boyut kazandırdı. Şûrâ sûresinin 15. âyetinden anlaşıldığına göre Kur'ân-ı Kerîm adaleti, başkalarının gelişigüzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itaatle gerçekleşen ruhsal denge ve ahlâkî kemal olarak ortaya koymuştur. Daha sonra İslâm ahlâk bilginlerinin itidal ve adalet -bazen da vasat- kavramlarıyla ifade ettikleri bu denge ve kemalin oluşmasıyla insanın davranışları da aşırılıklardan uzak olarak meydana gelecektir¹⁶. Kur'ân-ı Kerîm'de adalet sıfatından yoksun kalmış kişi dilsiz, âciz ve hiçbir işe yaramayan bir köleye benzetilerek böyle birinin, adalet erdemini kazanmış, dolayısıyla doğru yolu bulmuş olanla bir tutulamayacağı belirtilmiş¹⁷; böylece adaletin bir kemal sıfatı olduğuna işaret edilmiştir. Bütün bu ve benzeri sebeplerden dolayı tanınmış doğubilimci Max Horten, haklı olarak, adaleti İslâm ahlâk düşüncesinin merkezi olarak görmüştür¹⁸.

Zulüm ise, İslâm ahlâkında, son derece ilginç olduğunu düşündüğümüz bir yaklaşımla ele alınmıştır: "Buna göre Kur'ân, başkalarına yapılan kötülükleri, her şeyden önce kötülüğü işleyenin kendisine yapmış olduğu bir zulüm sayar. Sözelimi, evlenme ve boşanma ile ilgili konularda eşine zarar vermeye kalkışan kişi, "Kuşkusuz kendisine kötü-

13 Bk. Âli İmrân 3/103.

14 el-Hucurât 49/13.

15 et-Tekâsür 102/1-8.

16 Buna ilişkin âyetlere örnek olarak bk. el-İsrâ 17/29; el-Furkan 25/63, 67, 68; el-Feth 48/29.

17 en-Nahl 16/76.

18 Max Horten, "Moral Philosophers in Islâm", *Islâmic Culture*, XIII (1974), s. 6.

lük etmiş olur"¹⁹. Bir dönemin insanlarını ahlâkî ve dinî durumları itibarıyla başlıca üç tip olarak tanıtan bir âyette, iyi "hayırda yarışan", iyilik ve kötülüğe aynı ölçüde elverişli durumdaki "orta halli" (muktesid), kötü ise "nefsine zulmeden" şeklinde tanımlanmıştır²⁰. Hz. Peygamber, "Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et" şeklindeki Câhiliye döneminin acımasızlık ve şiddet ilkesini, "Zalime yapılacak yardım, onun iki elini tutmaktır (zulmüne engel olmaktır)" diyerek²¹ tersine çevirip yüksek ve evrensel bir ahlâk ilkesi haline getirmişti²².

Kur'ân, Sünnet ve diğer bütün İslâmî literatürde adalet kelimesi eşitlik kavramını da içerir. İslâm'ın koymuş olduğu, bütün insanlığı kucaklayıcı olan bu kapsamdaki adalet ilkesi, Câhiliye döneminin ilkel ve bencil **hürriyet** anlayışını da kökten değiştirdi. Kur'ân-ı Kerim'deki "inanmış bir köle"nin hür ve soylu bir müşrikten daha değerli olduğu şeklindeki yep yeni insanlık ve değer anlayışı²³ Câhiliye Arabını çileden çıkardı. Nitekim İslâm'a en büyük tepki, kendilerini hem "özgür olanlar" hem de "soylular" anlamındaki **ahrâr** kelimesiyle niteleyen mütegalibe sınıfından geldi.

III- Kur'ân Ahlâkının İki Temel Kavramı: Takvâ - Hilim

Kur'ân'daki hangi ahlâk kavramların temel olarak alınması gerektiği önemli bir problemdir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'de, ahlâk kavramları arasında, "temel" veya "tâli", "çok önemli" veya "az önemli" gibi bir ayırma gidilmemiştir. Esasen ahlâk kavramlarını bu şekilde ayırma tabii tutmak imkansız gibidir. Çünkü bazan küçük bir ahlâkî jest, içimizde, önemli sayılan birçok davranıştan daha yüksek duygular uyandırabilir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde güzel bir sözün, arkasından eza gelen bir sadakadan daha değerli olduğu bildirilmiştir²⁴. Denebilir ki, büyük insanları büyük yapan, belki de daha çok bu nevi önemsiz ve ayrıntı gibi görünen güzel davranışlarıdır. Özellikle İslâm ahlâkı açısından ahlâkî davranışlarda önemli olan, davranışın dış görünüşünden ziyade, bunun arkasındaki **niyettir**. İşte Hz. Peygamber "Ameller niyetlere göredir" buyururken²⁵ bunu kasetmiştir.

19 el-Bakara 2/231; ayrıca bk. et-Talâk 65/1.

20 Fâtır 35/32.--- [Dipnot Sonu]

21 Buhârî, "Mezâlim", 4; "İkrâh", 7.

22 Kur'ân'da zulüm kavramıyla ilgili semantik tahliller için bk. İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, s. 221-230.

23 el-Bakara 2/221.

24 Bk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Eza" başlıklı makalemiz.

25 Buhârî, "bed'ü'l-vahiy", 1; "İman", 41.

İşaret ettiğimiz bu güçlüğe rağmen, Kur'ân'daki bütün ahlâk kavramlarını burada tahlil etmenin imkansızlığından dolayı, hiç olmazsa bir örnek olmak üzere, semantik bir yaklaşımla, takva ve hilim kavramlarını incelemeye çalışacağız.

A- Takvâ

Takvâ kelimesi, "koruma, esirgeme" anlamına gelen "vikaye" kökünden türetilmiştir. Sözlüklerde "İnsanın, ibadet ve güzel işler yaparak kendisine acı verecek durumlardan korunması" şeklinde tarif edilir. Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta'rifât* isimli terimler sözlüğünde takvânın "ehl-i hakikat" nezdinde "Allah'a itaat ederek O'nun vereceği cezalardan korunmak; insanın kendisini, yaptığı veya yapmadığı şeyler yüzünden müstahak olacağı ukubetten yine Allah'a itaat ederek korunması" anlamına geldiğini belirtir²⁶. Fahreddin Râzî'ye göre ise "takvâ, şer'î örfte ve Kur'ân'da, vâcibâtı (bütün dinî ve ahlâkî ödevleri) yerine getirmek, mahzûrattan (din ve ahlâkın sakıncalı bulunduğu tutum ve davranışlardan) kaçınmaktır"²⁷.

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren takvânın eski Arapça'daki profan (din dışı) anlamından giderek dinî anlama kaydığı görülmektedir. İlk zamanlarda, âhiret inancının yoğun olarak işlendiği âyetlerde takvâ ile aynı kökten gelen kelimeler, Allah'ın şiddetli azabına karşı siper vazifesi görecek olan korku ve kaygı şuurunu ifade eder. Ancak zamanla, müslüman kalplerde dinî ve ahlâkî şuurun gelişmesine paralel olarak, takvâ kavramının içeriğinin de geliştiği ve zenginleştiği görülür. Ashında Kur'ân'daki takvâ kavramının anlamını bütün yönleriyle ortaya koymak için sayısı yüz elliyi aşan ilgili bütün âyetleri incelemek gerekir. Ancak burada bu mümkün olmadığından, sadece bu terimin ahlâk boyutuna işaret eden birkaç örnekle yetinmek durumundayız.

Bakara suresinin hac ile ilgili 197. âyetinde:

- a) Önce bazı kötülükler, ahlâkî olmayan davranışlar sıralanıyor;
- b) Sonra mutlak olarak iyiliğin önemi vurgulanıyor;
- c) Sonra da genel olarak kötülükleri terk edip iyilikler yapmaya şamil bir kavram olarak takvânın önemi ifade ediliyor.

Anılan âyette takvânın "en hayırlı azık" şeklinde nitelendirilmesi - Fahreddin Râzî'nin de kaydettiği gibi- onun vazgeçilmezliğine işaret

26 A.g.e., "Takvâ" md.

27 *Mefâtihu'l-gayb*, II, (Bakara 197).

eder. Ayetin sonunda "Benden sakının" yani "Bana saygılı olun ey akıl sahipleri!" buyurulması da bunu gösterir. Yani akıllı insan, bedeninin ihtiyaçları olan maddi birikimlerden daha çok ruhunun ihtiyacı olan takvâya önem verir.

Aynı âyette kötü söz, fık u fücür, çatışma ve sürtüşme gibi ahlâka ve özellikle haccın yüksek ahlâkî ve manevi atmosferine yakışmayan tutumlardan sakınmak, dolaylı olarak "hayır" ve "takvâ" diye isimlendirilmiştir ki, buradan takvânın, "haccın belirtilen atmosferine saygı ve ahlâkî olgunluk" anlamı taşıdığı sonucu çıkmaktadır.

Bakara suresinin 237. âyeti, takvânın ahlâkî içeriğini gösteren bir başka örnektir. Burada nikahı kesinleşen karı kocanın zifaktan önce boşanmaları halinde, belirlenen mihrin yarısının verileceği belirtiliyor. Bu hukuki bir düzenlemedir. Fakat hemen ardından, bu şekilde boşanan kadınların veya velilerinin, mihrin kalan yarısını da bağışlamalarının mümkün olduğuna işaret edildikten sonra "Bu şekilde bağışlamanız takvâya daha uygundur" buyuruluyor ki, bu da ahlâkî bir tavsiyedir. Böylece takvânın, bağışlama ve feragatı da içine alan geniş ahlâkî içeriği ima edilmiştir.

Benzer bir ifade Mâide suresinin, şahitlik ve adaletle ilgili 8. âyetinde takvâ, adaleti de içine alan bir fazilet olarak gösterilmiştir. Sosyal hayatın düzeni için adaletin gerekliliği göz önüne alınacak olursa, bu âyete göre takvânın, artık sadece ferdî ve vicdanî fazilet değil, aynı zamanda toplumsal düzenin de bir gereği olduğu ortaya çıkar.

Takvânın bu sosyal fonksiyonu, Hucurât suresinin 13. âyetinde evrensel boyutta ele alınmıştır. Burada Allah'ın bütün insanları bir erkekle bir kadından (Adem ile Havva'dan) yarattığı; birbirleriyle (üstünlük ve soyluluk yarışına girişmek, sürtüşmek ve çatışmak için değil), tanışıp bişmek için onları halklara ve kabilelere ayırdığı ifade edildikten sonra "Allah nezdinde sizin en şerefliiniz, takvâda en ileri olanınızdır" buyurulmuştur. Kanaatimce insanlığın eşitliği ve evrensel barışçılık ilkelerini vurgulayan ifadelerin ardından, en büyük değer ölçüsü olarak takvânın zikredilmesi, bu erdemin, söz konusu ilkelere saygı anlamını içerdiğine de işaret eder. Nitekim az önce değindiğimiz, şahitlikte adaleti gözetmeyi emreden âyetteki takvâda da eşitlik ilkesine saygı anlamı vardı. Mustafa Sadık er-Râfî, *İ'câzü'l-Kur'ân* adlı önemli eserinde takvânın eşitliğe esas teşkil etmesi dolayısıyla Kur'ân ahlâkının temeli olduğunu belirtir²⁸. Hz. Peygamber, kendisine yöneltilen "İnsanlar arasında en bü-

yük kerem sahibi kimdir?" sorusuna, "Takvâda en ileri olanlardır" cevabını vermiştir. Bilindiği gibi "kerem" hem "şeref ve itibar" hem de "cömertlik ve yardım severlik" anlamına gelir.

Kur'ân-ı Kerîm'de takvânın bu ahlâkî ve insancıl içeriğini ifade eden daha başka örnekler de vardır. Meselâ Fetih suresinin 26. âyetinde müşrik Araplarla Hz. Peygamber ve ashâbı arasında bir mukayese yer alır. Buna göre müşrik Arapların kalbinde "câhiliye hamiyeti" vardır; Peygamber ve arkadaşlarının hasleti ise "sekînet ve takvâ"dır. Burada câhiliye hamiyeti, tamı tamına hilmin zıddı olarak öfke, gurur, kibir, saldırganlık, barbarlık ve saygısızlık ruhunu ifade eder. Bu durumda Hz. Peygamber ve müminlerin hasleti olan sekînet ve takvâ kavramları da "ağırbaşlılık, soğukkanlılık, tevazu, insanların şeref ve haysiyetlerine saygı" anlamını taşır.

Takvânın anlamı konusundaki ilginç örneklerden biri de onun "ha-ya" ile ilişkisini gösteren A'râf suresinin 26. âyetidir. Burada takvâ, dolaylı bir üslupla, günah duygularını örtüp kapatan, bastıran bir koruyucu, ruhu bezeyen bir erdem şeklinde takdim edilmiştir. Yani maddi elbise bedeni kapattığı, koruduğu ve süslediği gibi "takvâ elbisesi" de hem kötü duygularımızı örtüp bastırır hem de ruhumuzu süsler. Böyle olunca takvâ sahibi kişinin kaba, haşin, haksız, isyankâr, şehvet düşkünü, aç gözlü, edepsiz ve hayasız olması düşünülemez.

Bakara suresinin 189. âyetinde takvânın aynı zamanda bir kibarlık erdemi olduğuna işaret edilmiştir. Hucurât suresinin ilk âyetlerinde de Ashâbın Hz. Peygamber'e hürmetleri, onun huzurunda alçak sesle konuşmaları, kalplerinin takvâ ile terbiye edilmiş olmasıyla açıklanır. Kuşkusuz bu, müslümanların genel olarak büyüklerine karşı saygılı ve nazik olmalarını öngören örnek bir ifadedir.

Burada önemle vurgulanması gereken husus, takvânın tazim, hürmet, saygı gibi kelimelerle ifade ettiğimiz yüksek ahlâkî fazilet için kullanıldığıdır. Hangi konumda geçerse geçsin, Kur'ân'da kullanılan takvâda bu anlam mutlaka vardır. Fakat takvâ, her şeyden önce Allah'a, O'nun koyduğu kurallara saygıdır; bunları ihlal etmekten sakınmaktır. Bu sebeptendir ki, kanaatimce, Kur'ân'da sık sık tekrar edilen "ittekû" ve benzeri ifadeleri "Allah'tan korkunuz" şeklinde tercüme etmek tam olarak Kur'ân'ın maksadını karşılamaz. Zira Kur'ân dilinde takvâ, patolojik bir duygu anlamındaki korkudan ziyade, -tabir yerindeyse- çok sevdiğimiz, saydığımız ve aynı zamanda azabına uğramaktan kaygı duyduğumuz Allah'ı gücendirmekten korkmak yani O'na ve O'nun koyduğu dinî ve ahlâkî kanunlara saygı duymaktır. Takvânın bu şekilde ta'zimi,

saygıyı ifade ettiğini gösteren güzel bir örnek de Hac suresinde (30-32. âyetler) geçer. Burada:

- a) Allah'ın koyduğu kanunlara, ödevlere ta'zim göstermek,
- b) Putlara tapmaktan kaçınmak,
- c) Yalancı şahitlikten kaçınmak,

d) Tevhide bağlı kalmak, Allah'ın belirlediği şiarlara; yani İslâm'ın alâmetleri olan temel değerlere ta'zim göstermekten söz edildikten sonra "Bunlar kalplerin takvâsındandır" buyuruluyor. "Kalplerin takvâsı"ndan maksat, samimi ve riyasız saygı duygusudur.

Benzer bir yaklaşım aynı surenin 37. âyetinde geçen "Kurbanlarınızın etleri de kanları da Allah'a ulaşmaz; fakat O'na sizin takvânız ulaşır" mealindeki âyette görülüyor. Bu âyet açıkça, bütün dinî ve ahlâkî faaliyetlerimizi Allah'a saygı ve O'nun rızasını kazanma niyetiyle yapmamız gerektiğini gösteriyor.

Sâd suresinin 26-28. âyetlerinde takvâ siyasî ahlâkı da içine alacak şekilde kullanılmıştır. Bu âyet gurubunda iki zıt değerler kutbuna işaret edilmektedir:

1. Hakka göre hüküm (adalet) - İman ve sâlih amel - Takvâ,
2. Hevâya uyup sapma - fitne ve fesatçılık - fücûr.

Aslında, âyetlerin üslubundan, ilk değerler gurubunun takvâ ile, ikincisinin de fücûr ile özetlendiği anlaşılıyor. Buna göre Sâd suresindeki âyetlerden şu manayı anlayabiliriz: Müttakî (takvâ sahibi) bir yönetici, yönetimini adalet ve hakkaniyet ölçülerine göre sürdürür; hüküm ve kararlarında keyfi arzularına uyup Allah'ın tayin ettiği ölçülerden sapmaz. Takvâ sahibi yönetici inançlı kişidir ve kendisi için olduğu gibi halkı için de en iyi, en yararlı olan işleri yapar. Fâcir (kendisi günahlarla kirletmiş) yönetici ise kötü arzularına uyup Allah yolundan sapmıştır; o, yönetimiyle ülkeyi bozup tahrip eder.

Açıkça görüldüğü üzere, Kur'ân-ı Kerîm'in büyük önem verdiği takvâ kavramı, bütün bu bilgilerden çıkan sonuca göre başlıca şu iki anlamı içermektedir:

1. Takvâ, itikadi konularda yanlış ve batıl inançlara kapılmaktan, amelî ve ahlâkî konularda eksik, kusurlu, kötü, zararlı ve haksız davranışlardan, İslâm dininde esasları belirlenmiş olan hayat tarzına uymayan bir yaşayıştan sakınmak, uzak durmaktır.

2. Takvâ, bütün faaliyetlerde, ödevlerin yerine getirilmesinde, her türlü kötülüklerin terk edilmesinde öncelikle Allah'tan ittika etmektir;

yani Allah korkusunu, O'na karşı saygılı olmayı ön plana çıkararak, bu saygıyı, bütün davranışların ve hayatın temeli yapmaktır.

Böylece, takvâ sahibi müslüman bütün faaliyetlerinde Allah rızasını esas aldığı için:

1. Takvâ sahibi müslümanın fiillerinde riya ve gösteriş olmaz; o, yalnız Allah'ı memnun etmeyi düşünür;

2. Müttakî olan kişi çıkar peşinde koşmaz; fiillerini ve ahlâkını menfaat beklentilerine göre değiştirmez; Allah'ın kendisini gözettiğini düşünür ve O'nun iradesine tabi olur.

3. Takvâ sahibi insan sosyal barışçıdır; fitne ve fesadın, kavga ve çatışmaların karşısındadır. Çünkü Kur'ân müminlerin yalnızca kardeş olduklarını belirtir; kardeşlerimizin arasını bulup barıştırmamızı; böylece takvâmızı, Allah'a saygımızı göstermemizi ister; ancak bu sayede O'nun rahmetine nail olabileceğimizi bildirir. Başka bir âyette "Eğer siz gerçek müminler iseniz Allah'tan korkun; aranızda barışı tesis edin; Allah ve Resulüne itaat edin" buyrulur.

4. Takvâ sahibi insan sabırlı, metanetli, cesur ve kararlıdır. Çünkü Kur'ân "Ey müminler, hep birlikte sabırlı ve kararlı olun; birbirinize sımsıkı kenetlenin ve Allah'a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz" buyurur. Aynı surenin 125. âyetinde takvâ sahibi, sabırlı ve kararlı müminlerin Allah tarafından meleklerle desteklenip güçlendirileceği bildirilir. Belli ki burada takvâ, Allah'a derin bir bağlılık, güven ve bunun insana kazandırdığı cesaret, yiğitlik ve kararlılıktır. Takvânın bu anlamı, daha kesin bir surette, aynı surenin 172-173. âyetlerinde vurgulanır. Buradaki açıklamaya göre iyi ve takvâ sahibi müminlere, yani ashab-ı kirama, düşmanlarının saldırıya hazırlandığına dair bir haber ulaştığında, "bu haber onların inançlarını bir kat daha arttırmış" ve onlar "Allah bize yeter; O ne güzel koruyucudur" demişlerdir.

5. Müttakî insan, yalnız Allah'a ve Resulüne itaat eder; kurtuluşu bunda görür; kâfirlere, münafıklara, zalimlere, velhasıl haktan sapmış olan hiçbir kişi veya zümreye boyun eğmez.

6. Takvâ sahibi insan, Ali İmran suresinin 133-135. âyetlerine göre, cömerttir, öfkesine hakimdir, affedicidir, iyilik severdir; yanlışlıkların şuuruna varan, bilerek kötülük yapmakta ısrar etmeyen, Allah'tan af ve mağfiret dileyen ve bütün bu erdemleriyle mağfirete nâil olan, cenneti hak etmiş bulunan kimsedir.

7. Takvâ sahibi insanın Kur'ân'da işaret edilen mühim bir özelliği de ahde vefası, sözünde durması, güvenilir ve emanet ehli olmasıdır. Baka-

ra suresinin 283. âyetinde emanete riayet, şahitliği hakkıyla yapma ve takvâ birlikte zikredilir.

8. Takvâ sahibi insan cömert ve yardım severdir. Ve'l-leyl suresinde insanlar arasında "iyiler" ve kötüler" ayırımı yapılırken iyilerin başlıca nitelikleri olarak cömertlik, ittikâ (takvâ), bütün eylemleri ve sözleriyle daima "en güzel"i tasdik edip en güzelden yana olma; kötülerin belli başlı nitelikleri de cimrilik ve ağgözlülük, kendini her şeyden müstağni görüp gurura kapılma, "en güzel" olanı yani İslâm'ın temel doğrularını yalanlamaya kalkışma şeklinde sıralanır.

B- Hilim

Klasik sözlüklerdeki tanımlarda hilim kelimesi kısaca "teenni ve akıl" şeklinde açıklanmıştır²⁹. Kelime İslâm öncesi Arap edebiyatında da akıl anlamında kullanılmakta ve çok nâdir kimselerin ulaşabildiği veya önemini takdir edebildiği bir meziyet sayılmaktaydı. Meselâ İmriül-Kays'ın *Mu'allaka*'sında halîm kelimesi "akıllı, yetişkin ve olgun kişi" şeklinde anlaşılabilir bir konumda geçmektedir³⁰.

Bazı kaynaklarda hilmin tanımı yapılırken bunun **sefeh** ve **cehl** kavramlarının zıddı olarak gösterildiği dikkate alınarak, bu kelimelerin anlamlarından hareketle hilmi biraz daha yakından kavramak mümkündür. İbn Manzûr sefahi "Hilmin zıddıdır; kök anlamı hafiflik ve harekettir; cahillik (cehl) demektir" şeklinde açıklamıştır³¹. Kuşkusuz buradaki cehl kelimesi ilim veya ma'rifetin zıddı olmayıp hilmin zıddıdır ve sefeh, zulüm, serkeşlik, saldırganlık, barbarlık gibi Câhiliyye dönemindeki hakim ahlâkî zihniyetin karakteristik yapısını oluşturan kavramları ifade etmektedir. Meşhur Câhiliye şairi Amr b. Kulsûm'un "Hele biri kalkıp da bize karşı cahillik etmeye görsün, o zaman biz cahillikte bütün cahillerden baskın çıkarız" anlamındaki beyti de³² câhiliye kelimesinin o kültürdeki anlamına işaret eden en çarpıcı örneklerdendir.

Bu suretle İslâm öncesi dönemin temel ahlâkî karakteri olan, insanın kudretiyle böbürlenmesi, sınırsız biçimde kendine güvenmesi, otorite tanımaması, keskin bir şeref duygusu ve daha birçok benzerleri cehl kavramının içindeki huylardır³³. Aslında Kur'ân'ın müşriklere yö-

29 *Lisânü'l-Arab*, "hlm" md.; *Tâcü'l-arûs*, "hlm" md.

30 *Zevzenî*, s. 33.

31 *Lisânü'l-Arab*, "sfh" md.

32 *Zevzenî*, a.g.e., s. 178.

33 *Izutsu*, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 204; daha geniş bilgi için bk. a.mlf., *Kur'ân'da Dini ve Ahlâî Kavramlar*, s. 51-61.

neltiği yoğun eleştirilerin temelinde de onlardaki bu cehl ahlâkı vardır. Çünkü onlar sadece akılları yatmadığı için inkâr etmiyorlardı; fakat çıkar kaygıları yanında gurur, kibir, inat, saldırganlık ve düşmanlık gibi hoyrat duyguları ve kötü alışkanlıkları yüzünden; İslâm'ın getirdiği adalet, eşitlik, kardeşlik, merhamet, sabır, tahammül, uzlaşma, kaynaşma, barış gibi ilkeleri içlerine sindiremedikleri için inkârcılıkta direniyorlardı. İşte Kur'ân'daki "hamiyyete'l-câhiliyye" (Câhiliyye küstahlığı)³⁴ deyimi onların -tarihte ve bugünde zaman zaman örneklerini gördüğümüz- bu barbarlık ve uzlaşmazlık karakterini ifade eder.

Sefe ve cehl (veya Câhiliye) kelimelerinin bu anlamlarını dikkate alarak bunların zıddı olan **hilim** için de "ağırbaşlılık, sebatkârlık, akıllı ve uygarca davranış" anlamları verilebilir. Ebû Hayyân, et-Tevîdî terimini "Öfkeye hakim olmak suretiyle düşünce muvazenesini korumak" diye tarif etmektedir³⁵. Ragıb el-İsfahânî'ye göre hilimden aklın eylem haline dönüşmesi kastedilmektedir. Zira bu erdem ancak bütün uzuvların kötülüklerden korunmasıyla mükemmelleşir³⁶.

İslâmî literatürde geniş yer tutan bu bilgiler ışığında **hilim** terimi, "akıllı ve kültürlü olmakla kazanılan, beşerî ilişkilerde sabırlı, hoşgörülü, bağışlayıcı, uzlaşmacı ve medeni davranışlar sergilemeyi sağlayan ahlâkî erdem" şeklinde tanımlanabilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de hilim kelimesi bir âyette çoğul (ahlâm) olarak geçmekte, burada "Onlara bunu hilimleri mi emrediyor, yoksa onlar azgın bir topluluk mudur?" denilmektedir (et-Tûr 52/32). Bütün tefsirlerde bu âyetteki ahlâm, **akıl** kelimesiyle açıklanır. Bunun dışında, "hilim sahibi" anlamında "halîm" Allah'ın isimlerinden (esmâyî hüsnâdan) biri olarak on bir âyette tekrar edilmiştir. Tefsir ve kelâm kitaplarında esmâ-i hüsnâdan olan halîmin "çok sabırlı, günahkârları cezalandırmakta acele etmeyen" veya "kullarının isyanından etkilenmeyen, günahkârlara gazap etmesi kendisini adaletsizliğe sevk etmeyen, her işi olması gerektiği ölçüde yapan"³⁷ anlamına geldiği belirtilir. İbn Hibbân el-Büstî *Ravzatü'l-ukalâ' ve nüzhetü'l-fudalâ'* adlı dikkate değer ahlâk kitabında³⁸ bu âyetlere dayanarak hilmin akıldan daha üstün bir erdem olduğunu, çünkü yüce Allah'ın Kur'ân'da kendisini akılla değil hilimle nitelediğini ifade eder. Bu görüşü Gazzâlî de tekrar etmiştir³⁹. Ayrıca, yine halîm iki

34 el-Feth 48/26.

35 *el-İmtâ' ve'l-müânese*, III, 129.

36 *ez-Zerî'a*, s. 342; *Müfredâtü'l-Kur'ân*, "hlm" md.

37 İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 433-434.

38 s. 209.

39 *İhyâ*, III, 179.

âyette⁴⁰ Hz. İbrahim'in, bir âyette⁴¹ Hz. İshak'ın niteliği olarak yer almakta, bir âyette de⁴² düşmanlarının Hz. Şuayb ile alay etmek maksadıyla onu "halîm" diye niteledikleri bildirilmektedir.

Hilim kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de tam olarak ahlâkî anlamda çok az geçtiği, hadislerde de sıklıkla kullanılmadığı halde belli başlı İslâmî kaynaklarda bu kavram İslâm'ın en temel erdemi veya en temel erdemlerinden biri olarak zikredilmiştir. Kur'ân'da az kullanılması ise nadiren kazanılabilecek ölçüde değerli, yüksek ve ideal bir fazilet olduğu şeklindeki bir sebebe bağlanmıştır. Nitekim, belki de ilk defa olmak üzere, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) "Allah Teâlâ peygamberleri bile en az hilim sıfatıyla nitelemiştir" derken bu kavramın Kur'ân'da neden az kullanılmış olduğuna da işaret etmiş bulunmaktadır⁴³. İbn Hibbân el-Büstî de hilmin Kur'ân'da az kullanılmasını bu erdemın "nefasetine ve kadrinin yüksekliğine" delil olarak gösterir⁴⁴. Bununla birlikte Japon araştırmacı Toshihiko Izutsu'nun belirttiği gibi⁴⁵ "Kur'ân'da baştan sona hilim ruhu vardır. İnsanlar arası ilişkilerde ihsan ile, adaletle hareket etmek, zulümden kaçınmak, şehvet ve ihtiraslarına gem vurmamak, yersiz kibir ve gururdan sakınmak, bütün bunlar hilim ruhunun belirtileridir."

Özellikle Goldziher'den itibaren müsteşrikler Kur'ân ahlâkının, dolayısıyla İslâm insanının karakterini belirleyen temel erdemın ne olduğu sorusuna cevap bulmaya çalışmışlar ve bunun hilim olduğu kanaatine varmışlardır. Zira, bu araştırmacılara göre, Câhiliye döneminde çok az sayıda insan bu faziletin kıymetini takdir ederken İslâm dini bunu, ahlâkî ve sosyal alanda bütün müslümanlara yaymayı ve bu suretle onları, belli başlı niteliği düşüncesizlik, saldırganlık, barbarlık ve çatışma olan Câhiliye toplumundan farklı kılmayı amaçlamıştır⁴⁶. Kur'ân ve hadisler yanında, Hicrî 142'de vefat eden Abdullah b. Mukaffa'nın *el-Edebü'l-kebîr*'i, daha sonra İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-ahbâr*'i, Câhiz'in başta *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, *el-Beyân ve't-tebyîn* olmak çeşitli eserlerinde ve daha birçok benzerlerinde verilen bilgiler hilmin pek çok erdemi kapsayan bir İslâm ahlâkî kavramı olduğunu göstermektedir. Bu tür eserlerde Lokman, Ahnef b. Kays, Muaviye b. Ebû Süfyân, halife

40 et-Tevbe 9/14; Hud 11/75.

41 es-Sâffât 37/101

42 Hûd 11/87.

43 Meydâni, *Mecme'ul-emsâl*, I, 211.

44 *Ravzatü'l-ukalâ' ve nüzhâtül fudalâ'*, s. 209.

45 *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 204.

46 Goldziher, *Muslims Studies*, New York 1977, s. 206-207; Ch. Pellat, *Risâle fi'l-hilm*, 1973, s. 152.

Me'mûn gibi hilim faziletiyle ün kazanmış simaların "hulemâü'l-Arab" diye anılması da İslâm ahlâk kültüründe bu fazilete verilen önemi yansıtır⁴⁷.

Bütün kaynaklarda hilim, biri zihnî, diğeri ahlâkî olmak üzere iki anlamda geçmektedir. Zihnî anlamda hilim **akıl** demektir. Bu manadaki hilim ahmaklık, sefâhet ve cahilliğin zıddı olarak gösterilir. Buna göre hilim sahibi insanın, dolayısıyla müslüman insanın bir özelliği, akıllı ve bilgili olmak; ahmaklıktan, Türkçe'de "beyinsizlik" diye ifade edilen sefihlikten ve cahillikten uzak bulunmaktır. İşte "Onlara bunu akılları mı emrediyor?" mealindeki âyet⁴⁸ dolaylı olarak müslümanlara aklın irşadına uymayı, akıllı davranmayı; ahmak, beyinsiz ve cahil kalmaktan uzak durmayı gerekli kılmaktadır. Bu âyetin devamındaki "Yoksa onlar tuğyan etmiş (azgınlaşmış, sınır tanımayan) bir kavim midir?" ifadesinden anlaşıldığına göre hilimde, "tuğyan"nın zıddı olan bir anlam da vardır. Şu halde Kur'ân ahlâkına göre akıllı insan tuğyan etmez, yani azgınlık yapmaz, haddi aşmaz, öfkeye kapılıp kendinden geçmez. Böylece Kur'ân-ı Kerim'de çok sık olarak tekrar edilen "akletme, bilme, tefekkür, tedebbür, i'tibar, nazar" (düşünme) gibi zihinsel faaliyetlerle hilim erdemi arasındaki bağlantı da ortaya çıkmaktadır; ayrıca İslâm'ın bir hilim dini yani -kelimenin İslâm'a özgü manasıyla- akıl ve bilgi dini olduğu da anlaşılmaktadır. Özellikle İslâm'dan önceki dönemin Câhiliyye diye anılması bunu daha da pekiştirmektedir.

İbn Sînâ *İlmü'l-ahlâk* adlı risalesinde⁴⁹ ahlâkî ve amelî gelişmişliği ifade eden hilim erdeminin altında şu faziletleri sıralar: **Öfkeyi yenme, kerem** (cömertlik, onurlu davranış), **hoşgörü, af, gönül zenginliği, dayanıklılık, kararlılık, kin gütmemek**. Muhtelif kaynaklarda bunlara sabır, sekînet, vakar; ihtiraslara ve diğer bencil duygulara hakimiyet gibi daha birçok fazilet eklenmektedir. Mâverdî'nin hilmi "huyların en yücelerinden" diye nitelenmesi⁵⁰, özellikle Câhiz'in, "Asıl övgüye değen olan hilimdir ve asıl yerilmesi gereken de cehâlettir; hilim aklın otoritesidir, tutkulara hakimiyettir" anlamındaki sözü⁵¹, hilmin hem kapsamını hem de önemini ifade etmesi bakımından son derece ilgi çekicidir.

İslâmî literatürde hilmin kapsamı içinde gösterilen faziletler hakkında pek çok âyet ve hadis vardır. Gazzâlî, genellikle İslâm ahlâkı

47 Geniş bilgi için bk. Ch. Pellat, *a.g.e.*, s. 83-127.

48 et-Tûr 52/32.

49 *Tis'u Resâil*, Kostantiniyye 1298, s. 108.

50 *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 245.

51 *Resâilü'l-Câhiz* [Mühennâ], I, 103.

sahasında yazılmış eserlerin en önemlisi olarak kabul edilen *İhyâu ulûmi'd-dîn*'inde (III, 177), bir âyette geçen "Rabbâniler olunuz"⁵² ifadesini "halîm ve bilgili kimseler olunuz" şeklinde yorumlamıştır. Aynı yerde verilen bilgiye göre Atâ b. Ebî Rebah isimli âlim "Onlar yer yüzünde hevni ile yürürler"⁵³ âyetindeki "hevn" kelimesini de "hulemâ" şeklinde açıklamıştır. Buna göre âyetin manası şöyledir: "Rahman olan Allah'ın (mümin) kulları yer yüzünde halîm olarak (vakar ve teenni ile) yürürler." Hasan-ı Basrî de bu âyetin devamındaki "Cahiller onlara sözlü satışmada bulunduğunda, 'Selâm!' derler" ifadesini "Onlar halîm insanlardır; kendilerine karşı cahilce ve küstahça davrananlara bu şekilde cahillik ve küstahlıkla karşılık vermezler" biçiminde açıklamıştır⁵⁴.

İçlerinde hilim kelimesi geçmemekle birilikte, anlamları itibariyle hilim erdeminin İslâm ahlâkındaki yerini ve önemini ifade eden yüzlerce âyete örnek olarak şunlar zikredilebilir:

"Onlar öfkelenedikleri zaman bile affederler"⁵⁵;

"Her kim sabreder ve bağışlarsa, bilsin ki bu tutum davranışların en soylusu, en olumlusudur"⁵⁶;

"Güzel bir söz ve bağışlama, arkasından eziyet gelen sadakadan daha hayırlıdır"⁵⁷;

"(Müslümanlar) affetsinler, hoşgörülü olsunlar. Allah'ın sizi bağışlamasını istemez misiniz?"⁵⁸;

"Af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillikten uzak dur"⁵⁹;

"Rabbimizin bağışına, takvâ sahipleri için hazırlanmış olduğu, genişliği gökleri ve yer kadar olan cennete koşun! O takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah rızası için mal harcarlar; öfkelerini yenerler ve insanları affederler. Allah da (böyle) güzel davranışta bulunanları sever"⁶⁰;

"İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir tutumla karşıla. O zaman göreceksin ki, seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse candan bir dost olacaktır"⁶¹.

52 Âl-i İmrân 3/79.

53 el-Furkân 25/63.

54 *Resâilü'l-Câhiz* [Sendûbî], s. 104.

55 es-Sûrâ 42/37.

56 es-Sûrâ 42/43.

57 el-Bakara 2/263.

58 en-Nûr 24/22.

59 el-A'râf 7/199.

60 Âl-i İmrân 3/133-134.

61 Fussilet 41/34.

Bu son âyet, sevginin oluşmasına ve dolayısıyla sosyal barışın sağlanmasında hilim erdeminin rolünü göstermesi bakımından özellikle ilgi çekicidir. Zira burada hilim ruhunu yansıtan en saygın davranışlardan biri olan kötülüğe karşı iyilik, düşmanı bile dost yapan bir güç olarak değerlendirilmiştir. Ünlü ahlâk bilgini İbnü'l-Mukaffa', hilmin bu gücüne şu sözlerle işaret eder: "Sakın sana iftira atana öfke ve intikam duygusuyla karşılık verme! Hilim ve vakar içinde makul cevap ver. Hiç şüphelen olmasın ki üstünlük ve kuvvet daima yumuşak (halîm) olanındır"⁶².

İzutsu'nun, şahsen isabetli bulunduğum bir tesbitine göre, Kur'ân'da hilim kavramının burada hayli özetleyerek verdiğim yüksek ahlâkî muhtevasıyla hilim erdemi benimsenmiş olmakla birlikte, buna ayrıca - Câhiliye telakkisinde asla bulunmayan "mutlak ve yegâne otorite olarak Allah'a teslim olma" manasını da katmak için- bu kelimenin yerine **İslâm** kavramı getirilmiştir. Şu halde artık terim olarak cehl ve câhiliyenin zıddı hilmi de içine alan, ama onun ifade ettiği bütün olumlu nitelikleri Allah'a teslimiyet şuuruyla, O'nun iradesi istikametinde gerçekleştirme anlamını da vurgulayan İslâm'dır. Kanımca, Kur'ân'ın ışığında bakıldığında CÂHİLİYE ve İSLÂM birer tarihî kavram değil, yukarıda karakterlerini özetlemeye çalıştığım Yaratıcı ve yaratılmışlar karşısındaki duyguları, düşünce ve davranışları birbirine taban tabana zıt olan iki farklı ahlâk zihniyetinin adıdır.

Konuşmamı, Gazzâlî'nin Kur'ân ahlâkını en iyi kavrayan ve yaşayanlardan biri olarak tanınan Hasan-ı Basrî'ye isnat ettiği⁶³, kanaatimce Kur'ân ahlâkının bir özeti, İslâm kavramının ahlâk bakımından bir tahlili mahiyetindeki şu muhteşem sözleriyle bitirmek istiyorum:

"Müslümanın başlıca alametleri şunlardır: Dininde güçlü, kararlı ve yumuşak, imanı sağlam, bilgili ve halîm, zeki ve merhametli, hem haklı hem bağışlayıcı, hem zengin hem tutumlu, hasta olduğunda tahammüllü, güçlü ve iyilik sever, arkadaşlık ve dostluğun sıkıntılarına katlanır, zorluklara sabreder, öfkesine mağlup olmaz, gurur ve kibre kapılmaz, tutkularına yenilmez; midesi yüzünden onursuz işler yapmaz; hırsı yüzünden küçülmez; basit hedeflerle yetinmez; mazluma yardım eder, zayıfa acır, cimrilik yapmaz, israf etmez; kendisine kötülük edeni bağışlar; cahile aldırış etmez; kendisini darlık ve sıkıntıya sokma pahasına da olsa insanlara faydalı olur."

62 *el-Edebü'l-kebir*, s. 45-46.

63 Gazâlî, *İhya*, III, 166.